

LES CARBONERES

L'art de coure el carbó a

FONDEGUILLA

(Serra d'Espadà)

Josep Antoni Clavell i Villalba

*A mon pare i al meu avi,
carboners de Fondeguilla*

- Publicat en *Aigualit*, nº 12. Any 2009-10. Revista del Centre d'Estudis Vallers.
- Publicat en *Camp de l'Espadar*. Quadern 14. Juliol 2011. Fundació Serra Espadà.

Durant els darrers segles, i fins no fa gaire temps, meitat del segle XX, els habitants dels poblets de la Serra d'Espadà, al País Valencià, en concret els de Fondegulla, vivien totalment immersos dintre d'una economia de subsistència on la característica essencial era l'aprofitament intens de tots els recursos que la serra oferia. La complementarietat de tots ells era necessària i moltes vegades insuficient per poder “*tirar endavant*”.

El territori era i és molt muntanyós, abrupte, pobre i, secularment, amb una minsa agricultura de regadiu reduïda a les estretes vores ombrívols dels pocs barrancs on corria l'aigua o brollava alguna fonteta. L'agricultura de secà, encara que més extensa, les seues collites, sobretot les de blat, olives, garrofes, raïm i figues, es reduïen molt sovint per les condicions climàtiques. Els terrenys ocupats pel bosc, principalment l'alzina surera (suro) i el pi (fusta), pertanyien a poques famílies. La ramaderia, concentrada als petits corrals de les pròpies llars, era integrada per algun cap de bestiar, principalment porcs i cabres, on aquestes últimes, totes les dies formaven la dula i es treien a pasturar, i quelcom d'aviram. L'apicultura. Les moreres. L'espart. Els forns de calç. Els algepsars. L'arreglada de neu, transport i emmagatzemament a les neveres. La mineria. La llenya per als forns ceràmics. El carboneig... etc.

Malgrat la diversitat de tantes tasques, els habitants d'aquests indrets no tenien garantida, ni molt menys, la permanència continua al poble i s'havien de desplaçar a treballar, diàriament o durant temporades, fora del poble, a la Plana Baixa, la Baronia, el Camp de Morvedre, ... Tots els

anys, a finals de la primavera, algunes colles d'homes i joves marxaven, durant llargues estades, a Catalunya, Aragó i fins i tot a Castella, a la sega i la verema.

Una d'aquestes feines abans esmentades, la del **carboneig**, és la que tot seguit exposarem basant-nos en l'experiència dels **carboners** de Fondegulla.

El coure **carboneres** i emprar el **carbó** vegetal com combustible domèstic per a cuinar i escalfar-se en braserets a l'hivern, així com també l'ús artesanal a les ferreries, ha estat una tasca secular, documentada a l'antic Regne de València, ja al segle XIII i amb un gran desenvolupament a partir de finals del XVI, fins la meitat del segle passat que deixà pràcticament de produir-se i, per tant, també de consumir-se¹.

En unes excavacions dels anys 1981-1982, que es van fer a l'antic poblat de *Benialí* (Aín), poblet abandonat l'any 1526, es va trobar gran quantitat de carbó vegetal de fins a vint classes de fusta diferent².

A hores d'ara la producció de carbó vegetal s'ha desplaçat, preferentment, a països del Tercer Món, Bolívia, Veneçuela, Colòmbia, Mèxic,...

Tradicionalment, l'obtenció del carbó s'aconseguia mitjançant les carboneres i la llenya més estimada era la de carrasca, roure, surera, pi negre, abundant en els segles anteriors a la Serra d'Espadà, però també s'aprofitava qualsevol tipus d'arbre i arbust que es tingués a mà, com la garrofera, olivera, cirerer, prunera, ametller, noguer, brucs, ginebres, etc. La producció de carbó vegetal hi era molt estesa a tot arreu, principalment a les àrees boscoses.

El carboneig o acció de transformar la fusta en carbó era un procés on aquest s'obtenia mitjançant la carbonització de la fusta, que conté del 70 al 96% de carboni fix, segons la temperatura d'obtenció; la seua matèria volàtil varia entre el 12 i el 25%, i les cendres, entre el 2 i el 3%, i té un poder calorífic de 7 a 8 mil kcal/kg. Les temperatures assolides en aquest procés sempre eren superiors als 300° i al tractar-se d'una combustió controlada i anaeròbica (coccio), la llenya es cremava amb molt poc d'oxigen i per tant no es consumia i donava aquest resultat.

Per enllestir una carbonera es començava amb la recollida de troncs i branques, que abans ja s'havien serrat i preparat amb grans **xerracs** a dues mans i **destrals**. Es portaven a una mena d'esplanada, anomenada **siti**, preparada per a l'ocasió o aprofitant d'altres sitis anteriors i es **parava la carbonera**. La llenya s'apilava selectivament, en forma circular i acabada en una mena de cúpula. En pisos de més a menys grandària es col·locaven els troncs i branques drets, de dintre cap a fora i de terra cap a dalt. Els troncs més grossos i algun tros de soca a terra i a prop del **fumeral**, rodejats dels troncs més petits i les branques. Aquest fumeral al mig acabava amb **l'ull** de la carbonera, que era l'obertura per on s'iniciava el foc i regularment se li **donava de menjar**, o siga, s'afegia tota mena de llenya preparada de petites dimensions, valent-se d'un pal llarg i gros, el **furganver**, que ajudava a mantenir el foc interior i la coccio del carbó.

Després de col·locada tota la llenya es tapava amb ramassos de pins, surera, carrasca, etc. i per sobre la fullaraca de la surera. Tot seguit es cobria de la terra del siti. La part baixa de la carbonera, per a mantenir l'estructura i la coberta, es rodejava d'una mena de ribàs de pedra seca i a terra es deixaven unes petites obertures, les **gateres**, per on entrava

l'aire necessari per a coure la carbonera, si calia. Per a donar-les menjar i pujar a l'ull, s'aprofitava el ribàs i per damunt d'aquest es col·locaven uns tronquets que feien d'escala.

La duració de cocció de la carbonera depenia de la seua grandària; una setmana, dues o més. Durant aquest període s'havia de tenir molta cura i el carboner no podia abandonar-la sota ningun pretext, perquè s'havia d'aconseguir una combustió adequada durant la cocció. Al principi es donava de menjar més vegades, cinc o sis al dia. Posteriorment, ja el foc ben distribuït, tenia cura d'obrir i tancar els **forats** i gateres segons convingués i evitar l'entrada de corrents d'aire que haurien avivat el foc i convertit la carbonera en un munt de cendra en pocs minuts, desapareixent en no res l'esforç de setmanes.

A mesura que passaven els dies, algun esfondrament de la carbonera avisava que el carbó d'eixa part ja era cuit i aleshores el carboner el treia poc a poc, amb l'ajuda de la **lligona**, el **rascllet** i el furganyer mentre mantenia coberta la resta. Si encara restava quelcom de brasa amb algun **tió** se l'apagava amb aigua o terra de siti. D'aquesta manera s'anava traient successivament el carbó. El final era apoteòsic i s'havia d'estar molt pendent. De cop i volta la carbonera s'ensorrava i apareixien els **focs** i, amb celeritat, el carbó en flama s'havia de sufocar, sinó es convertia tot en una foguera que, en poca estona, hagués desaparegut feta cendra.

Una vegada apaivagat el foc, es deixava totalment cobert amb la terra unes dies, que era el millor sistema per sufocar-lo i mantenir la qualitat del carbó. Aquesta acció es coneixia com **ofegar** la carbonera. Posteriorment, amb ajuda de les eines, s'apartava la terra i s'estenia tot al descobert, ben escampat i si restava alguna brasa fumejant s'apagava. S'enretiraven els tions mig cuits i el carbó s'arregava en **cabassos d'espart o de**

palma i s'embassava en **sacs**. Posteriorment en cavalleries es transportava al lloc indicat.

La grandària de les carboneres depenia de la llenya que es posseïra. Tothom podia fer-ne una per a ús particular, sempre que disposés de llenya suficient. Les més grans eren aquelles que es preparaven per a comercialitzar el carbó. En aquest cas, la iniciativa la portava l'amo de la llenya, normalment els majors propietaris dels boscs de sureres del poble que quan disposaven de suficient llenya llogaven els carboners. En altres ocasions era el carboner qui arribava a un acord amb el propietari d'algunes sureres velles i corcades o cimals caiguts per les fortes nevades o vents. Aquest preparava, parava i coïa la carbonera i després se'n repartien el carbó o els guanys segons havien convingut.

Mentre durava la carbonera, el carboner hi era sempre al seu costat, en una petita **caseta** de pedra seca, coberta de cabirons, ramatge i terra negra, impermeabilitzada, del siti al damunt. A la serra les dimensions d'aquestes casetes eren molt petites, més o menys de dos per tres metres, amb una sola obertura que feia de porta. Evidentment la finalitat de la caseta era preservar les poques pertinences del carboner; el cabàs penjat a un cabiró del sostre per evitar que algun animal arramblés amb la poca manduca que es podia tenir. També servia per a dormir, damunt fenassos i fullaraca, i resguardar-se de la serena i la pluja. A terra hi havia un petit foc fet amb tres pedres en forma de foguer. Les dimensions no donaven per a més. Algun dia, si les circumstàncies ho permetien, el carboner gaudia de l'ajuda de la família i per als xiquets era tota una festa dinar tots junts i poder ajudar son pare, portant aigua, fullaraca, tenint cura de la carbonera, apagant els tions, etc.

En temps passats, l'augment de la població urbana comportarà l'increment del consum de carbó a totes les ciutats, on es disposarà de llocs apropiats per emmagatzemar-lo i vendre'l. Tot estava regulat i gravada la seua comercialització, des de segles abans³.

Són molts els topònims relacionats amb el carbó que encara hi són presents a tot arreu: *placeta del Carbó* a Alcoi; *plaça del Carbó* a Alzira; *partida, ara barri, del Carbonaire* a La Vall d'Uixó, topònim documentat ja l'any 1527; *barranco del Carbón* a Xóvar; *rambla Carbonera*, al Maestrat; *riu Carboners*, afluent del Ter, a Girona; *serra/sierra Carbonera* a Lleida, Cadis i inclús a Mèxic. A més a més, són molts els pobles, a tot l'Estat Espanyol, que tenen el nom de *Carbonera*, Palència, Rioja, Sòria, Cuenca, Almeria. També apareix la vila de *Carbonera* a la zona del Veneto, a Itàlia. A Guinea Equatorial s'hi troba el *riu Carbonera*. Així mateix, la toponímia relacionada amb el carbó és present a tots els països americans de parla castellana. Inclús algunes famílies, als poblets de la Serra d'Espadà, encara hi són conegudes, entre els veïns, amb el malnom de l'ofici del seus avantpassats, són els *Carboners*.

Al segle XVIII pels informes de la *Secretaria de Marina*⁴ sabem que el paisatge boscós valencià hi era molt degradat, amb arbres cada vegada més escassos i una de les causes, entre d'altres, que apuntaven era el carboneig. Durant la segona meitat del segle XIX i principi del XX, en certes contrades, la intensificació del carboneig, a causa de l'enorme demanda per a la indústria metal·lúrgica i per als trens i vaixells de vapor, produí una forta sobreexplotació que provocà una gran desforestació molt preocupant, amb danys irreversibles, tant que encara avui s'estan patint aquells excessos. La destrossa de la capa arbòria fou tan gran que s'hagués d'importar carbó

d'altres parts del Mediterrani perquè ací no se'n coïa prou. A partir de 1918 el carbó vegetal serà substituït, per a usos industrials, pel carbó mineral britànic. A la Serra d'Espadà, que majoritàriament la llenya que s'emprava era la d'arbres caiguts o vells, com s'aprecia a les cartes pobles del segle XVII, i també que el principal arbre era l'alzina surera i el suro sempre ha estat molt valuós i es comercialitzava a bon preu⁵, aquets efectes negatius d'altres zones no foren tan evidents perquè la surera ha estat sempre un arbre respectat, com s'aprecia a la documentació esbrinada.

Els informes de *Marina*, adés esmentats, ressalten que la surera es concentrava majoritàriament a la Serra d'Espadà arribant en alguns llocs a representar espacialment més de la meitat del total de les espècies. Després de la guerra de 1936-39, període conegut com *anys de la fam*, es va produir un augment del carboneig per sobreviure a les penúries de l'època, causant un impacte important, perquè, excepte la surera, tot es podia tallar al bosc. Durant 25 anys, la diversitat d'espècies d'arbres i arbusts va minvar empobrint l'ecosistema de l'Espadà.

La vida dels carboners era molt dura, humil i pobra. L'escassetat d'aliments d'aquelles èpoques era constant i mentre paraven i durava la carbonera no deixaven de cercar pels voltants fruits, figues, bolets, etc. així com caçar amb el **gos** i preparar trapes per poder disposar d'algun conill, perdiu, merla, etc. amb què omplir l'estómac. Davant d'aquestes penúries, alguns carboners de Fondegulla, durant la primera meitat del s. XX, emigraren del poble i d'altres van ser llogats a les Valls de Segó i comarques veïnes per coure carboneres i aprofitar la llenya de les garroferes i oliveres que s'estaven arrancant per transformar aquells camps en conreus citrícoles. Aquestes darreres tasques arribaven a durar molt de temps.

S'ha de ressaltar que totes aquelles feines a la Serra d'Espadà, el carboneig, l'antiga dula controlada, el pelar suro, l'arreglada de llenya per a ús domèstic i per als forns ceràmics, etc. ajudaven a mantenir net el bosc i era un excel·lent antídod contra els incendis. No hi ha constància de cap incendi degut a les carboneres, i també la manera més racional d'un desenvolupament sostenible dels pocs recursos de la serra.

A meitat del segle XX es deixà de fer carboneres, com d'altres feines, perquè ja no era rentable econòmicament dedicar-se a elles i la gent de Fondeguilla, en la dècada de 1940-50, es desplaçarà a treballar majoritàriament a la fàbrica de calcer "Segarra" de la Vall d'Uixó. El pas de l'economia de subsistència a una d'industrial havia començat i comportaria la transformació i modernització de les estructures productives i així, l'arribada de la electricitat i de noves fonts d'energia com el petroli, el gas, etc., acabaran amb els usos tradicionals del carbó.

Actualment, els poblets de la Serra d'Espadà, poc a poc, han anat convertint-se en petits pobles dormitoris i d'estiueig. La gent treballa a la Plana, principalment a les taulelleries, i el domicili particular el mantenen al *seu* poble. Tots els dies, es desplacen al lloc de la feina i tornen a dormir a casa. Mentrestant, les feines tradicionals han anat abandonant-se i desapareixent. Si de cas, es manté part de l'agricultura, tant de secà, cada vegada menys i sempre condicionada per l'oscil·lació dels preus, com de regadiu, ara tarongers a degoteig, és gràcies al temps lliure de què disposa el personal a les taulelleries fora dels torns de la feina. Les noves i reduïdes activitats hi són relacionades amb el turisme, cases rurals, restauració, senderisme, etc.

Lèxic propi de les carboneres a Fondegulla

- **Cabàs d'espart o palma.** Recipient fet d'aquests materials, de base rodona o ovalada, proveït de dues anses, que s'utilitzava per arreplegar el menjar de la carbonera (llenya petita, fullaraca, server, ...), la terra per col·locar a sobre, la recollida del carbó, dels tions, etc.
- **Carbó vegetal.** Substància combustible obtinguda de fusta cuita mitjançant la carbonització. De color negre lluent.
- **Carbonèig o carbonar.** Acció de coure el carbó. Per extensió totes les tasques relacionades amb aquesta tasca.
- **Carboner.** Persona encarregada de la carbonera.
- **Carbonera.** Pila de llenya on es realitzava el procés de carbonització.
- **Caseta.** Quatre parets de dos per tres metres, més o menys, amb obertura d'entrada lliure i sostre cobert de ramassos i terra negra de siti, que proporcionava recer al carboner i les seues pertinences.
- **Destral.** Eina de tall formada per una fulla ampla acerada, proveïda d'un mànec de fusta. Servia per tallar la llenya més petita.
- **Donar menjar a la carbonera.** Acció d'afegir tronquets, branques i llenya petita per a que prenga bé el foc a l'interior.
- **Focs.** Quan el carbó ja era pràcticament cuit es produïen esclavissaments interiors que provocaven la davallada de la

coberta exterior per on sortia el foc i restava al descobert. Ràpidament s'havien de tapar.

- **Forats.** Petites obertures que es produïen a la carbonera, de manera natural, i s'havien de tapar o es provocaven deliberadament a la carbonera per ajudar la combustió.

- **Fumeral.** Conducció central, de dalt a baix, de la carbonera per on s'expandeix el foc a tota la fusta. Per això se li ha d'afegir llenya, de tant en tant, per a mantenir les altes temperatures.

- **Furganyer.** Pal llarg i consistent per furgar el fumeral, mitjançant l'ull, i fer lloc per a donar-li de menjar a la carbonera.

- **Gateres.** Al ribàs de pedra seca que rodejava la carbonera, a ras de terra, s'alternaven uns espais buits, sense pedra, per on podia entrar l'aire que permetia regular la combustió.

- **Gos.** Animal de companyia que espantava la rapinya i ajudava, si més no, a caçar.

- **Lligona.** Eina. Una mena d'aixada de ferro, plana, quadrada, amb mànec llarg. S'emprava per arregar qualsevol matèria al cabàs.

- **Parar la carbonera.** Preparar, muntar la carbonera.

- **Rasclet.** Eina proveïda de puntes que s'usava per rasclar el carbó.

- **Sac.** Receptacle en forma de bossa gran. S'emprava per embassar el carbó.

- **Siti.** Replaceta circular. Lloc pla on es parava i es coïa la carbonera.

- **Tió.** Carbó mig cuit que es guardava a part i no es venia. A Fondegulla també se'ls anomenava **ritions**, si eren molts es tornava a coure, muntant de nou la carbonera. A Catalunya hi ha una tradició popular de Nadal que, mentre els xiquets li donen cops, en una vareta, a un tió (tronc) del foc de la llar, reciten l'estrofa "*Tió, tió, caga torró d'avellana i de pinyons*" i els familiars els lliuren dolços i regals.

- **Ull de la carbonera.** Boca del fumeral per on es donava de menjar.
- **Xerrac.** Estri format per una fulla d'acer dentada fixada per un extrem a un mànec de fusta. Servia per a serrar la llenya. Alguns eren especialment grans. Aquests eren a dues mans i els feien rutllar dos homes i serraven els troncs i soques més grossos. Era una feina molt feixuga.

Fondegulla, 9 de setembre de 2.006

Josep Antoni Clavell i Villalba

¹ En els segles passats, la producció del carbó era prou generalitzada a la Serra d'Espadà, com es demostra a les cartes pobles arran de l'expulsió dels moriscos de 1.609. En les peticions dels pobladors de la Vall d'Uixó, Fondegulla, Castro i Benissabdó al Duc de Sogorb per a la concessió de la Carta de 1.613 es demanava:

“... 7/ Item. que puedan los vezinos y habitadores de dichos lugares cortar leña en dichos terminos y cortar arboles y arrancar aquellos como no sean frutales para sus usos propios como para vender y hazer qualquier leña y les sea licito hazer qualquier carbon o cenisa y que la dicha leña , carbon o cenisa la puedan vender sin licencia y sin pagar nada...”

En la redacció final de la Carta (10-V-1.613) no hi ha cap menció al carbó, però diu que se'ls permet:

“... XXX. Item. esta acordado que los dichos nuevos pobladores puedan limpiar y espurgar los arboles ... sin preceder para ello licencia, y se aprovechen de la llenya que dellos resultare y no han de poder cortar o arrancar por el pie ningun de los dichos arboles sin que primero preceda licencia de su Excelencia o de su procurador in scriptis, so pena de sesenta sueldos de cada arbol que en otra forma cortaren aplicadas en la forma dicha, y de noche doblado. XXXI. ...en la huerta ... aprovecharse de la madera y llenya...; en el monte...aprovecharse de todo el monte baxo ...y puedan spurgar y cortar llenya de los pinos ...”

En els mateixos termes figura a les cartes de Geldo, Fanzara, Suera i els llocs de la Serra d'Eslida (Aín, Veo, Alcudia de Veo i Eslida). Al poble de Fondegulla aquestes clàusules s'han respectat sempre fins al final del carboneig. La llenya que s'emprava era la d'arbres caiguts, branques, cimals, etc., mai d'arbres sencers arrancats o tallats per aquesta finalitat.

A la Carta Poble de Soneixa i Assuévar, de 28 de novembre de 1.609, s'exposa:

“... Item, que dichos vasallos puedan hacer carbón en el término de dicha Baronía de lantischlo, rabazas y otras matas y no de árboles algunos pagando al dicho Señor un sueldo por cada carga grande y seis dineros por cada carga pequeña de jumento o asno que se sacara fuera de dicha Baronía...”

² *Una alquería islámica medieval de la sierra de Espadán*, K. W. Butzer i d'altres. BSCC, t. LXI, 1.985, nº III. p. 305-365.

³ En *Coses evengudes en la ciutat i regne de València* (Dietari, 1589-1628), de Pere Joan Porcar, Diputació de València, 1983, s'apuntava: “2.673. *Del carbó / Dissabte a 29 de noembre 1625, féu crida la ciutat de València que tot lo carbó vinga a la plaça sots grans penes perquè nhi havia gran necessitat, i venia molt i amagaven-lo i el venien ab gran preu i per pares i*

compares... 2.679. Crida que venen com puguen lo carbó / Divdres a 12 de dit (mes) que tots los que portassen carbó lo venessen al preu que poguessen: quan van en lo mal govern no tenim bons avitualladors la terra. I dissabte a 29 de noembre 1625, ne feren altra que tot lo carbó vingués a la plaça; ni per excés, que tots los regents de la ciutat són arrendadors, vitualladors i agabelladors. I així mai faltarà mal any en la terra puix posen persones en càrrecs en què tenen grossos interessos en les provisions, i uns se les empresten ab los altres i es graten uns a altres com los de l'almodi.”

⁴ *La cubierta arbórea de los montes valencianos en el siglo XVIII a partir de los informes de Marina*, Vicente Ferrer Pérez. BSCC, t. LXXX, 2.004. p. 307-353.

Cavanilles i d'altres opinions de l'època coincidixen en les causes de la degradació del bosc valencià: roturacions, incendis, abusos en l'obtenció de llenya, fusta i carbó i la poca cura de les autoritats. De la Croix, (1.801), apunta 6 causes de la decadència dels boscs en el País Valencià. La cinquena afirma:

“... 5.- La falta de explotación de minas de carbón mineral. Con el aumento de la población de las ciudades había aumentado el uso del carbón, se habían talado los montes más próximos a las capitales y, poco a poco, se habían alejado los lugares de obtención de este combustible tan necesario. Se añadía el hecho del excesivo número de herrerías en algunas provincias vecinas, con privilegio para obtener licencia de carboneo, provocando abusos en los bosques valencianos. Sólo podría contenerse su acción con la disminución del precio de los carbones, que sucedería introduciendo el uso del carbón mineral. También recordaba el papel que jugaban las diferentes alfarerías, fábricas de azulejos, de ladrillos, de cal, etc., que al perfeccionarse la arquitectura civil, habían provocado un mayor gasto de leñas. ...”

⁵ *Carta Pobla de Castro i Fondegulla*, 28 de juny de 1.613:

“... 6. *Otrosí ha sido pactado y concertado entre dichas partes que se haya de dar, segun se da, a la dicha universidad y sus vasallos todos los alcornoques de los términos de aquella, con que aquéllos hayan de pagar a su Excelencia de ocho corchos uno, de los mayores, buenos y medianos como ellos fueren y saliesen, de dichos alcornoques, dándoles a dichos pobladores que son y fueren, todos los árboles frutales así de huerta como de secano, cuya fruyta no se puede guardar, francos de partición por razón de dicha fruta sin que hayan de pagar drecho alguno...*”